

УДК 94:351.71 (338.45) “16”

**РОЗВИТОК НАРОДНИХ ПРОМИСЛІВ В УМОВАХ ФІНАНСОВОЇ РЕФОРМИ
ІВАНА САМОЙЛОВИЧА 1678 р.****К. О. Солдатова,****(Національний історико-культурний заповідник “Гетьманська столиця”,
м. Батурин)**

Досліджується історія запровадження та впливу орендної системи на розвиток промислів: винокуріння, виробництва тютюну та дьогтю за гетьманування Івана Самойловича. Зроблено висновок, що орендна система стала однією з причин переходу виробників від дрібного виробництва до ринкового. Результатом цього стала поява перших мануфактур.

Ключові слова: промисли; винокуріння; виробництво тютюну та дьогтю; прибутки, витрати; мануфактури; ринок праці.

The article is concerned with the history of the rental system implementation under of hetman Ivan Samoilovych's financial reforms, and its effect on the development of trades, such as distillation and production of tobacco or tar. We conclude that the rental system was one of the reasons for producers to transit from small-scale production to market production. The result of this process was the emergence of the first manufactories.

Key words: trades; distillation; production of tobacco and tar; income; costs; manufactories; labor market.

Постановка проблеми. Постать Івана Самойловича та його діяльність розглядалися істориками різних генерацій протягом ХІХ–ХХІ ст. Більшість дослідників зупинялися на дослідженні зовнішньої політики гетьмана. Аспекти внутрішньополітичної діяльності та, насамперед, фінансово-економічна політика гетьмана й до нашого часу залишаються малодослідженими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання економічного розвитку другої половини ХVІІ ст. розглядали Д. М. Бантиш-Каменський, О. М. Лазаревський, В. О. Романовський, М. Є. Слабченко, В. Й. Борисенко, В. О. Мякотін та О. С. Алмазов. Майже в усіх працях недостатня увага приділялася впливу фінансової реформи 1678 р. на розвиток народних промислів (винокуріння, виробництво тютюну та дьогтю) в Лівобережній Україні, які, як вагома складова частина соціально-економічних відносин Гетьманщини, стали на той час одним із факторів розвитку ринкового виробництва української держави.

Мета статті – визначити вплив фінансової реформи 1678 р., зокрема запровадження орендної системи, на розвиток народних промислів у контексті вивчення історії економічного розвитку України у ХVІІ ст.

Виклад основного матеріалу. Значного розвитку промисли набувають у ХVІІ ст. Це було пов'язано з удосконаленням виробництва й видобування сировини.

© К. О. Солдатова, 2015

Насамперед, розвивається землеробство, збільшується збір зернових культур. Надлишок їх був сировиною у винокурінні – для виробництва алкогольних напоїв. Протягом другої половини XVII ст. винокурним промислом займалися в основному козаки, міщани й селяни. Переважало домашнє дрібнотоварне виробництво. Як зазначає дослідник В. Й. Борисенко, в домашніх умовах у той час виготовляли напої в кількості 1 казан, місткістю від 2 до 10 відер (1 відро – 10 літрів). Організація більшого виробництва вимагала великих капіталовкладень¹.

Крім того, в цей період на території Лівобережної України почали вирощувати тютюн. Найчастіше цим займалися на присадибних ділянках у сільській місцевості. Тому в більшості випадків засівалися невеликі площі. Отриманий тютюн у невеликих кількостях продавався на внутрішньому ринку.

Дігтярний промисел розвивався здебільшого в лісовій місцевості, й тут теж переважало дрібнотоварне виробництво. Дьоготь виробляли на приватних ділянках козацької старшини, монастирів та заможних селян².

У 1672 р. гетьманом Лівобережної України обирають Івана Самойловича. Спочатку керманіч не здійснював економічних перетворень у державі, адже основна його увага була зосереджена на зовнішньополітичній ситуації, в якій на той час опинилася Гетьманщина. Взимку 1674 р. гетьман здійснює похід на Правобережну Україну проти П. Дорошенка та турецького війська. Після успішного захоплення більшої частини правобережних міст та зречення П. Дорошенка від гетьманських повноважень, у вересні 1676 р. І. Самойлович стає гетьманом обох берегів Дніпра. Однак такий перебіг подій не влаштував Османську імперію. Щоб зберегти контроль над Правобережною Україною протягом 1677–1678 рр., турецьке військо здійснює так звані “Чигиринські походи”. “Неприятелськіє бусурманськіє тяжкіє войны”, які продовжували нависати над українськими землями, змусили гетьмана вдатися до внутрішнього реформування держави. В цей час перед ним постає питання наповнення державного бюджету для забезпечення війська. Загалом у той період збройні сили Гетьманщини склалися з “городових” полків та найманих “охочих” військових формувань. Останні за свою службу отримували платню, водночас за власний кошт мали забезпечувати собі спорядження та озброєння для військових походів: “къ корму, одежи и чтобъ временемъ имели чемъ ружье починить и иные надобья свои належашце изготовити”. Тому І. Самойлович після старшинської ради у гетьманській резиденції у Батурині видає Універсал, за яким на території Гетьманщини від січня 1678 р. запроваджувалося нова система оподаткування народних промислів. Винокуріння, виробництво тютюну та дьогтю обкладалися орендною платою. Цей Універсал вперше було опубліковано Імператорською археографічною комісією у XIII томі Актів Південної та Західної Росії за 1884 р.³

В Універсалі гетьман І. Самойлович наголошував, що система оренд має давню традицію й уперше запроваджена була ще Б. Хмельницьким. За визначенням Л. Гвоздик-Пріцак, орендні оплати й справді мали місце в економіці Б. Хмельницького. Досліджуючи

¹ Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1995. – С. 117–118.

² Економічна історія України / за ред. В. Литвина. – К., 2011. – Т. 1. – С. 433.

³ Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной России. – СПб., 1884. – Т. 13. 1677–1678. – С. 464–465.

працю Павла Алеппського “Опис подорожі”, дослідниця зазначає, що гетьман віддав в оренду доходи з меду, пива і горілки “митним поборцям за 100 тисяч динарів”. Загалом, оренда “поборів” від зовнішньої торгівлі приносила щорічний прибуток у розмірі близько 520 000 польських золотих⁴.

Орендна система, запроваджена 1678 р., охоплювала всю територію Гетьманщини: полки, сотні, міста і села. Оренду сплачувало все населення Гетьманщини незалежно від соціального статусу. Як зазначалося в Універсалі, “никто такъ и отъ старшины какъ и отъ войскового товариства и посполитыхъ людей” без сплати оренд займатися означеними промислами не мав права – виробляти на “многіе котлы” і продавати в роздріб квартами на місці вдома чи в шинках. А також тютюну, дьогтю ні по дворах, ні по ринках, ні по лавках “локтемъ” не продавати. Лише для особистих потреб військовим товаришам виробляти по 2 казани спиртних напоїв на рік, а посполитому – 1. За порушення визначених норм призначалося покарання у вигляді конфіскації майна. А ось за виступ проти орендної системи або за навмисне нанесення шкоди орендатору призначалося покарання: “безъ пощады смертною казнію казнить такого всякого”. Оренда сплачувалася кожного року. Зібрані від оренд кошти мали зберігатися у полкових скарбницях. Відповідальність за збір та збереження коштів несла виборна людина від полку, котра видавала гроші “по росписи” на “расходы войсковые”⁵.

Результати впровадження системи оренд окреслює документ “1678 года, Октября 28. Счеты приходу арендныхъ суммъ, собранныхъ съ Малороссийскихъ городовъ, и расходу ихъ”. Вперше його було опубліковано істориком В. Романовським в Українському археографічному збірнику за 1930 р. Ця ревізія була укладена канцеляристом В. Л. Кочубеєм за наказом гетьмана І. Самойловича. У ній чітко визначалися прибутки від оренд – так звані “приходи” і витрати протягом одного року. З прибутків дізнаємося, яку суму сплачували орендатори, щоб мати право займатися промислами на визначеній території. Для прикладу розглянено Батуринську сотню. У документі зазначається, що село Красне та Митченки за 500 золотих передано в оренду Івану Сосці, село Атюша за 200 золотих – військовому товаришу Івану Бутовичу, а село ратуші Батуринської Алтинівка – за 240 золотих батуринському сотнику Яремі Дніпрівському. Інші села сотні: Тростянка – за 20 талерів, Пальчики – за “полсемадесять” золотих, Обмачево – за 110 золотих, а Ксьондзівка і Мельня – за 100 золотих⁶.

У більшості перерахованих сіл зазначається сума оплати, але майже відсутні згадки про власників оренд. Окрім приватних осіб (козацької старшини, заможних міщан, селян), оренду сплачували й органи міського самоврядування – магістрати й ратуші, а також монастирі. Підтвердженням цього є Універсал від 14 березня 1681 р., за яким місту Переяславу дозволялося тримати горілчані, дьогтьові та тютюнові міські шинки⁷. При цьому не слід вважати, що подібне оподаткування було надто обтяжливим для виробників. Зокрема, як стверджував історик О. Лазаревський, брати Стожки взяли в оренду міста Остер та Красний

⁴ *Гездих-Прицак Л.* Економічна і політична візія Б. Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорізьке. – К., 1999. – С. 115.

⁵ *Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной России.* – С. 466–467.

⁶ *Романовський В.* Документ до історії державного скарбу давньої Гетьманщини // Український археографічний збірник. – К., 1930. – Т. 3. – С. 4.

⁷ *Універсали українських гетьманів від І. Виговського до І. Самойловича / за ред. П. Сохана.* – К.; Львів, 2004. – С. 765.

Колядин і за 3 роки оренди отримали чистого прибутку 8 тисяч золотих⁸. Перше місто входило до складу Київського полку, а друге – до Прилуцького. За 1 рік оренди (1678–1679) кожен з цих полків зібрав з усіх орендаторів полку і передав до гетьманської скарбниці по 5 тисяч золотих⁹.

Отримані прибутки витрачалися на потреби війська: оплачувалась служба найманим полкам, забезпечувалась доставка листів, супроводження послів, лікування поранених, утримування лікарів, купівля хліба для походів, казанів для приготування їжі, придбання свинцю, сірки та селітри, тканин для одягу, ремонт різних предметів спорядження. Ще видавалися кошти на утримання сімей загиблих, викуп полонених¹⁰.

В оренду, як видно з Ревізії та Універсалів, віддавалися цілі міста та села. При цьому зауважимо, що тогочасна оренда – це фактично ліцензія на виробництво та продаж, а не оренда як така в сучасному її розумінні. Наприклад, в Універсалі, виданому в Батурині 5 травня 1681 р., зазначалося, що комонний полковник Ілля Новицький отримав оренду на горілчане, дьогтьове та тютюнове виробництво в селі Нежаївці на 1681 р.¹¹ В іншому Універсалі, від 12 жовтня 1680 р., підтверджувалося право Лубенського Мгарського монастиря на тримання горілчаних шинків у монастирських селах¹².

Сплата оренди стимулювала власників до збільшення обсягів виробництва. Саме орендна система стала однією з причин, що підштовхувала виробників переходити від дрібного домашнього виробництва до створення початкових форм мануфактур. У цей час у промислах простежуються прикметні риси мануфактуризації. Визначною рисою мануфактурного виробництва в цей період стало використання найманої робочої сили. Крім того, вже існували вільні майстри-винокури та майстри-дїгтярі. Окремо існували цілі села, основним заняттям яких були заробітки. Наприклад, у XVII ст. селяни с. Протопопівки Ніжинського полку, не маючи придатної для землеробства землі, йшли на заробітки до винокурень інших сіл і міст¹³. Ймовірно, в цей період на виробництві з'являється й поділ праці, адже на мануфактурах винокурень та дїгтярень використовували одночасно декілька чанів, казанів, печей, ям для перегонки та іншого обладнання, за якими було задіяно по декілька робітників. Під час обробки топону використовували ручну працю робітників. В основному це були жінки, які у виробництві застосовували ручні жорна, ступи, преси, терки та ножі¹⁴. Тобто в цей час зароджується ринок найманої праці, відбувається поява кваліфікованих робітників.

В особливо великих розмірах велось виробництво у господарствах козацької старшини. Наприкінці XVII ст. в цих господарствах відбувається поступове впровадження механічних пристроїв. Насамперед, це водяне колесо, що пришвидшувало та збільшувало обсяг виробництва. Наприклад, І. Мазепі тільки в Ямпільському старостві на Правобережжі належало три винокурні на 28 казанів. За підрахунками дослідників,

⁸ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии – К., 1893. – Т. 2. – С. 247.

⁹ Романовський В. Документ до історії державного скарбу давньої Гетьманщини. – С. 3.

¹⁰ Там само. – С. 4–15.

¹¹ Універсали українських гетьманів ... – С. 766.

¹² Там само. – С. 758.

¹³ Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України ... – С. 119.

¹⁴ Економічна історія України. – С. 433.

таке виробництво дозволяло отримати понад 11 тис. відер горілки на рік¹⁵. Крім цього, орендна система сприяла спеціалізації окремих районів на певному виді промислу. Наприклад, села Густинського монастиря Маціївка, Полове та Левки (Першої прилуцької полкової сотні) спеціалізувалися на винокурному промислі¹⁶.

Власники оренди мали виняткове право торгувати своїми виробами. Вироби винокурного та дегтярного промислу йшли на продаж на внутрішній і зовнішній ринок. Тютюн часто продавали у західноєвропейські держави. Це давало виробникам високі прибутки, що сприяло утворенню чималих капіталів. Частина їх йшла на вдосконалення процесу виробництва, а частина витрачалась на оплату робітникам. Наприклад, протягом 80–90-х рр. XVII ст. активну торгівлю у різних країнах вів купець із Новомлинської сотні Ніжинського полку І. Григор'єв. Він вивозив горілку у польські міста – Гданськ, Замостя, Люблін та Холм. Натомість купував там різні товари, а потім продав їх у Пирятині, Миргороді, Лубнах та Полтаві¹⁷. Дослідник О. Нестеренко називає прибутки від промислів одним із вагомих чинників первісного накопичення капіталу¹⁸. Загалом орендна система сприяла цьому процесу, змушуючи вдосконалювати виробництво та виготовляти якіснішу продукцію на продаж. Підтвердженням цієї точки зору є дослідження з історії економічного розвитку XVII ст. Більшість дослідників стверджує, що у промислах у цей час відбувається піднесення, а не занепад.

Негативним аспектом запроваджені орендної системи можна назвати чітко не визначені суми оренди й чітко не прописані права та обов'язки орендаторів. Деякі власники оренд завищували ціни на продукцію або продавали товари у місцях, не призначених для торгівлі. Наприклад, у 1686 р. на території Лубенського полку виробники торгували горілкою на церковних дворах, через що зривалися літургії та інші церковні заходи¹⁹. Проте загальне покращення і збільшення виробництва дозволяє визнати фінансову реформу позитивним аспектом економічної діяльності гетьмана І. Самойловича.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Орендна система, впроваджена за гетьманування І. Самойловича, стала одним із джерел наповнення державного бюджету для військових потреб. Крім того, сплата оренди стимулювала власників до збільшення обсягів виробництва. Саме орендна система стала однією з причин, що підштовхнули виробників до переходу від дрібного домашнього виробництва до створення початкових форм мануфактур, які оснащувалися останніми технічними вдосконаленнями, використовували вільнонайману працю та спрямовували свої вироби в основному на ринок. Оренди на промисли були продовжені й за наступного гетьмана – І. Мазепи, проіснувавши з 1690 по 1708 р.

¹⁵ *Борисенко В.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України ... – С. 119.

¹⁶ *Універсали українських гетьманів ...* – С. 824.

¹⁷ *Борисенко В.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України ... – С. 145.

¹⁸ *Нестеренко О.* Розвиток промисловості на Україні. – К., 1959. – Ч. 1. – С. 206.

¹⁹ *Алмазов А.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687 гг.). – М., 2012. – С. 80.
